

УДК 821.112.2
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.29.2.55>

**КОНЦЕПТ САМОТНОСТІ У НОВЕЛІ Ф. КАФКИ «ПЕРЕВТІЛЕННЯ»
ЯК ЕКСПЛІКАЦІЯ МОДЕРНІСТСЬКОЇ ДИХОТОМІЇ «ЛЮДИНА – СВІТ»**

**THE CONCEPT OF LONELINESS IN FRANZ KAFKA'S SHORT STORY
"THE METAMORPHOSIS" AS AN EXPLICATION
OF THE MODERNISTIC DICHOTOMY "MAN – WORLD"**

Радченко О.А.,
orcid.org/0000-0003-1313-5396
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри німецької та французької мов і методики їх навчання
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Дудяк І.М.,
orcid.org/0009-0009-6503-6147
магістрант факультету української та іноземної філології
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Стаття пропонує детальний аналіз концепту самотності у новелі Ф. Кафки «Перевтілення», який трактується як стрижневий у модерністській картині людини і світу. Констатовано, що досліджуваний твір – один з крайніх проявів кафківської концепції про хаотичність світу і нікчемність людини, адже тут виразно експліковано не лише зовнішню самотність новітньої людини (відокремленість індивіда від світу), але й самотність внутрішню, викликану екзистенційною ізоляцією, яка зберігається навіть при соціальній інтегрованості («самотність-замкненість»).

Продемонстровано, як внутрішня самотність протагоніста Греґора Замзи оприявнюється у хронотопній моделі твору. В умовах граничної драматизації конфлікту безперервність і гомогенність простору і часу в новелі знищуються, вони стають дискретними, а просторові і часові координати набувають ціннісного відтінку.

Проаналізовано значущі характеристики Греґорового топосу, замкненого у просторі його кімнати. По-перше, кімната «мала», що свідчить про вихідну замкненість і тісноту, які в новелі асоціюються з домовиною. По-друге, кімната спирається на свої основи – «добре знайомі стіни»: відчуття комфорту, зручності, безпеки визначають внутрішній стан Замзи, а поступова втрата простором категорії затишку стає провісником загибелі героя. По-третє, чотири стіни кімнати тлумачаться як символ світу, що підтверджує думку про універсальність кімнати як буттєвого простору.

Зауважено, що простір кімнати потенційно можливо розімкнути, щоправда, за будь-який «прорив» простору герой зазнає карі. Проілюстровано п'ять спроб такого прориву у сюжеті новели, які покроково спричиняють остаточний розрив Греґора з довколишнім світом, його перетворення на нікому не потрібну «напівріч». Так, після кожної спроби простір замикається навколо протагоніста ще більше, зводяться в результаті до неминучої «точки» – його смерті.

Підкреслено, що разом із скороченням простору Греґора, втрачає свою колишню впорядкованість і час, що перед метаморфозою був відрегульований до автоматизму. Розрив зі світом запускає індивідуальний час, який замикає майбутнє на минулому – часові відношення у новелі набувають вигляду кола.

Відтак самотність героя набуває універсального характеру як у просторі, так і в часі.

Ключові слова: модернізм, картина світу і людини, самотність, відчуження, хронотоп, метаморфоза, Франц Кафка.

The article presents a detailed analysis of the concept of loneliness in Kafka's novella "The Metamorphosis", which is interpreted as a key element in the modernistic picture of man and world. It is established that the investigated short story is one of the extreme manifestations of Kafka's concept of the chaotic world and the worthless man, because it explicates clearly not only the external loneliness of the modern man (individual separation from the world), but also the inner loneliness caused by existential isolation, which persists even with social integration ("loneliness-isolation").

It is demonstrated how the inner loneliness of the protagonist Gregor Samsa is manifested in the chronotopic model of the novella. Under extreme dramatization of the conflict, the continuity and homogeneity of space and time are here destroyed, they become discrete, and the spatial and temporal coordinates acquire a value tone.

The significant characteristics of Gregor's topos, locked in the space of his room, are analyzed. First of all, the room is "small", which indicates the initial closedness and tightness, which in the novel are associated with a coffin. Secondly, the room rests on its foundations – "well-known walls": the feeling of comfort, convenience, security determines Samsa's inner state, and the gradual loss of the category of comfort becomes a harbinger of the hero's death. Thirdly, the four walls of the room are interpreted as a symbol of the world, which confirms the opinion about the universality of the room as an essential space.

It is noted that the opening of the room space is potentially possible, although the hero will be punished for any "breakthrough" of the space. Five attempts of such breakthrough in the plot of the novella are illustrated, which cause step by step Gregor's final break with the surrounding world, his transformation into a "half-thing" that no one needs. Thus, after each attempt, the space closes around the protagonist even more, eventually reducing to the inevitable "point" – his death.

It is emphasized that along with the reduction of Gregor's space also time loses its former orderliness, which was adjusted to automatism before the metamorphosis. The break with the world produces individual time, which closes the future to the past – temporal relations in the novella take the form of a circle. Therefore, the loneliness of the hero acquires a universal character both in space and in time.

Key words: modernism, picture of the world and man, loneliness, alienation, chronotope, metamorphosis, Franz Kafka.

Постановка проблеми. Історичні перипетії початку минулого століття спричинились до ґрунтовної зміни людського світовідчуття. Воно знайшло відображення насамперед у новітніх векторах філософської думки, закладених С. К'єркегором, А. Шопенгауером, Ф. Ніцше, А. Бергсоном, М. Гайдеггером та ін. Їхнім спільним знаменником можна вважати крах раціоналістичної візії світопорядку й постулювання картини світу як хаосу й абсурду, що є чужим для людини, що в ньому людина приречена на страждання, страх, самотність, відчай і безпомічність перед світом і суспільством. Численні мистецькі течії тієї епохи, названої модернізмом, по-своєму, та все ж суголосно інтерпретували цю новочасну дихотомію «людина – світ». Серед їх авангарду – екзистенціалістична література, чільним представником якої вважаємо австрійського письменника Франца Кафку, котрий у своїй творчості найбільш трагічно змалював образ безглузлого, хаотичного світу, що втрачає сенс та мету існування, показав трагізм буття «маленької», пригніченої людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен Ф. Кафки залишається досі малодослідженим в українському літературознавстві на противагу західноєвропейському. Оскільки у вітчизняній науці тривалий час зберігалось

доволі негативне ставлення до модернізму як культурологічної категорії та способу мислення, творчість представників модернізму подавалася у критичному ракурсі. Зокрема, це стосувалось і досліджень творчості Ф. Кафки (див. праці М. Венгерова, Є. Книповича, Б. Сучкова, В. Дніпрова тощо). Серед сучасних українських дослідників кафкіанської спадщини варто відзначити Д. Затонського, Є. Волощук, М. Моклицю. Екзистенціальні концепти у творчому доробку Ф. Кафки, як от «відчуження», «самотність», «приреченість», «страждання», як і в цілому негативне ставлення письменника як до світу, так і до людини стали предметом спеціальних досліджень західних літературознавців М. Брода, Е. Геллера, А. Гаусера, К. Гермсдорфа, Й. Ферка та ін.

Постановка завдання. Метою статті є поліаспектний аналіз концепту самотності у новелі Ф. Кафки «Перевтілення», що є виразником модерністської картини людини і світу.

Виклад основного матеріалу. Проблема самотності була відома та поширена у світовій літературі і до Ф. Кафки, і все ж його попередники, скажімо Д. Дефо чи руссоїсти, зображали самотність як явище суто зовнішнє, таке, що викликане соціальною ізоляцією – відсутністю доступного кола спілкування, людей, що здатні задовольнити потребу в комунікації, міжособистісних контак-

тах, не обов'язково глибоких і близьких. Такий «голод» можна утамувати чи принаймні трохи згладити, якщо просто вийти на вулицю і побути серед люду. Натомість самотність кафківської людини – це логічне породження тотального відчуження, природжена хвороба світопорядку. Тобто перед нами самотність внутрішня, викликана екзистенційною ізоляцією, яка «зберігається навіть при задовільному спілкуванні з іншими індивідами, при чудовому усвідомленні себе та інтегрованості. Екзистенціальна ізоляція пов'язана з прірвою між собою та іншими, яку неможливо подолати. Вона також означає ще більш фундаментальну ізоляцію – відокремленість індивіда від світу» [1, с. 198].

Щоб наочно продемонструвати цю внутрішню самотність в новелі «Перевтілення», Ф. Кафка мав «зробити людину не-людиною, перетворити на бридку потворну комаху, але зберегти її колишнє оточення і якусь подобу людської свідомості, щоб вона могла відчути цю свою самотність» [2, с. 176]. І протагоніст твору Грегор Замза глибоко, повною мірою переживає це відчуття, коли він, всіма відкинутий і забутий, стикається сам-на-сам із буттям – смертю, відчаєм, необхідністю прийняти «доленосне» рішення. Тут варто наголосити на деяких аспектах.

Відомо, що внутрішня самотність веде до руйнації самототожності, але водночас є передумовою створення нової тотожності особистості. Так, Н. Хамітов підкреслює, що внутрішня самотність «призводить до відокремленості в соціумі, але, лише пройшовши лабіринт, можна говорити про дійсне з'єднання особистості та інших особистостей – про те, що Карл Ясперс назвав 'екзистенціальною комунікацією'» [3, с. 96].

Виходячи з тексту, Грегор у фіналі залишається віч-на-віч з собою, у повній ізолюваності від будь-яких проявів життя. Але самотність Замзи не приводить його до самототожності і встановлення комунікації з іншими людьми, а тому маємо всі підстави твердити, що вона переростає в «самотність-замкненість» (термін Н. Хамітова [пор.: 3, с. 150–152]), і її не подолати, як би герой цього не хотів.

Дуже цікавою у зв'язку з цим є хронотопна модель твору Ф. Кафки, тому що для будь-якого мистецького твору простір і час – це не просто рамка, всередині якої розгортається дія; вони активні й до певної міри сюжетотворчі. В умовах граничної драматизації конфлікту в новелі Ф. Кафки «Перевтілення» просторові і часові координати набувають виразного ціннісного відтінку: «Безперервність і гомогенність простору

і часу знищуються, вони стають дискретними, і різним їх відріzkам приписується різна цінність» [4, с. 29].

Практично всі дослідники творчості Ф. Кафки відзначають замкненість простору Грегора Замзи, так само як і спроби героя цю замкненість подолати [див.: 5; 6]. У «людський» період свого життя, який передував метаморфозі, він відчував бажання протилежного кшталту – кинути все, щойно виплатить борг своїх батьків, тобто прагнув обмеження простору. Відтак значущою є характеристика Грегорового топосу: «Його кімната, – пише Ф. Кафка, – справжня, дещо мала кімната стояла в своїх чотирьох, добре знайомих стінах» [7, с. 51]. Тут можна виділити три смислових аспекти.

По-перше, кімната «дещо мала», що свідчить про вихідну замкненість і тісноту, які в новелі асоціюються з домовиною. У щоденнику письменника такий же зв'язок між життям холостяка, замкненим простором та домовиною виведено на поверхню: «Чим більше він [холостяк] віддаляється від живих, для яких – і це найбільш лихий наслідок – він і повинен працювати як свідомий раб, що не сміє заявити про свою свідомість, тим менший простір вважають достатнім для нього... Цей холостяк уже всередині життя немовби самохіть починає обмежувати себе простором, що постійно зменшується, коли він умирає, домовина йому саме до міри» [цит. за: 8, с. 68]. Грегор цілком вписується у наведену модель: він холостяк, забезпечує родину, простір його життя постійно обмежується, і коли він умирає, його тіло займає максимально можливий на той момент простір.

По-друге, кімната Замзи спирається на свої основи – «добре знайомі стіни». Це важлива властивість простору, адже відчуття комфорту, зручності, влаштованості, безпеки будуть визначати внутрішній стан Грегора до самої смерті. Втрата простором категорії затишку стає провісником загибелі героя.

По-третє, чотири стіни, згадані Ф. Кафкою, можна тлумачити і як символ світу, що підтверджує думку про універсальність простору кімнати.

Водночас, незважаючи на замкненість, простір кімнати потенційно можливо розімкнути – адже сюди виходять одразу четверо дверей: по одній з кімнат батька, матері й сестри і одні з вітальні – їх і відчиняє на початку новели Грегор. Тобто тут нібито міститься натяк на можливість якогось виходу, однак іронія полягає в тому, що за будь-якого прориву простору герой одразу зазнає карі і при цьому все ж залишається комахою. З іншого

боку, «це може свідчити про граничну прозорість Грегорового простору – особливо на тлі його бажання усамітнитися» [9, с. 4], – зазначає О. Чертенко.

У сюжеті новели можна виділити п'ять спроб «прориву» простору, котрі навряд чи можна вважати сповна усвідомленими, адже Грегор робить їх з причин аж ніяк не бунтівничого характеру. Важливо, однак, що після кожної такої спроби простір замикається навколо героя ще більше, зводячись в результаті до неминучої «точки» – його смерті.

Перша спроба «прориву» починається і закінчується намаганнями героя відчинити двері. «... Було б найрозумніше офірувати всім, аби лиш була хоч найменша надія на звільнення з ліжка» [7, с. 56], – міркує Грегор перед тим, як атакувати двері. Намагаючись прокрутити ключ, герой поранив собі рота, що можна вважати фізичною відплатою за прагнення «прорвати» простір. Духовна відплата значно серйозніша: фактично іде відторгнення протагоніста рідними, яке проявляється в їхніх перших реакціях на його метаморфозу і надалі лише поглиблюється.

Друга спроба полягає у безпосередньому виході з кімнати. Ця спроба відрізняється від попередньої характером наміру героя: в першому випадку він хоче відчинити двері й показатись домашнім, щоб побачити їхню реакцію на метаморфозу, а в другому бажає продемонструвати керівникові фірми свою службову відповідальність. Погоня за керівником закінчується для Грегора черговою раною, яка з'являється внаслідок його зіткнення з батьком. При цьому відбувається остаточний розрив з довоколишнім світом. На образному рівні він проявляється в тому, що Замза перестає розпізнавати лікарню, яку раніше бачив з вікна своєї кімнати: «...Якби не знав зовсім певно, що жив на тихій, але цілком міській Шарльотташтрассе, міг би подумати, що перед його вікном простягалася пустеля, в якій невідразно сполучалося сіре небо з сірою землею» [7, с. 76]. Тож довоколишній світ, який перетворився на пустелю, відпадає від «приватного» простору Грегора, а час, перед метаморфозою відрегульований до автоматизму, втрачає свою колишню впорядкованість. До речі, образ лікарні також, як видно, має символічне значення. Одним із них може бути всесвіт, пройнятий недугою, адже крізь вікно Грегор бачить зовнішній світ – і в той же час не бачить нічого, окрім лікарні.

Третя спроба – це, власне, не стільки вихід у лінійному просторі, скільки збільшення обсягу «обжитості» локусу героя. Грегор освоює стелю

та стіни, відкриваючи в процесі цього освоєння нові втіхи.

Ф. Кафка підкреслює, що стеля вабила героя явно більше (відвертий натяк на «високі ідеї»), а падати з неї було дуже приємно (черговий зразок іронічної рефлексії письменника). Як покарання за цю спробу з кімнати Грегора виносять меблі. Те, що цю акцію можна інтерпретувати саме як покарання, підтверджують і сумнівні матері, яка припускає, що без меблів Грегор відчує себе в пустій кімнаті зовсім покинутим. Та й сам Замза вважає, що перетворення затишної кімнати на незатишну печеру сприятиме забуванню ним людського минулого, чого він зовсім не хоче, хоча в той же час відчуває, як повідомляє автор, дивну потребу опинитися саме в порожній кімнаті. Присутність письмового стола і портрета, для якого Грегор випиляв рамочку, залишала примарну надію на можливість творчості – їх усунення цю надію остаточно відсікає. Крім того, позбавлений звичних речей, герой сам стає ніби «напіввірчю», об'єктом задоволення марнославства сестри.

Четверту спробу спровокував процес винесення меблів. Спочатку Грегор накриває собою портрет дами в хурті – вікно в світ минулого і символ творчості, іронічно зведеної Ф. Кафкою до випилювання рамочки; а потім, бажаючи допомогти доведеній ним до неприємності матері, покидає кімнату, за що й платить тим, що стає мішенню для яблук, які жбурляє батько. Знаменним є той факт, що яблуками атакує Грегора саме батько – аналог біблійного Бога, і саме після того єдиного разу, коли герой «досліджує» сусідню кімнату, а точніше у розпачі оббігає її всю. У себе в кімнаті за подібні подорожі Грегор відплачується винесенням меблів, а в чужому просторі – позбавленням можливості взагалі здійснювати такі походи.

Одне з яблук назавжди застрягає у спині комахи і тим самим сприяє черговому «звуженню» простору Грегора, оскільки обмежує колишню свободу його пересування. Щоправда, тепер родичі залишають відчиненими двері до його кімнати, даруючи йому таким чином ілюзію свободи, але, звичайно ж, за виходом з кімнати неодмінно настало б і покарання, як то й відбулося пізніше. До того ж, через відчинені двері Грегор чує розмови про те, яким тягарем він став для родини.

Простір його кімнати стає дедалі менш придатним для існування: її захаращують речами, для яких не знайшлося іншого місця, і разом з тим все більше перетворюється на річ і сам герой – він потрапляє до розряду «мотлоху», розглядається як нікому не потрібний предмет. Очевидно, саме

тому після «подорожей» у заваленій непотребом кімнаті він зазнавав нападів смертельної втоми і туги. Зменшення обсягу простору віщує близьку смерть, а «злиття» землі і неба та усунення тим самим двоїстої природи існування (життя – смерть, верх – низ, зовні – всередині тощо), що відбулося на початку, переходить зі світу зовнішнього у внутрішній Грегорів світ.

Логічно, що покарання за п'яту спробу вийти в «світ родини», пов'язану з грою сестри на скрипці (стимул промовляє сам за себе), виступає вже смерть. А втім, покарання це радше умовне, адже Грегор своєю волею повзе до власної кімнати, де, своєю ж волею, помирає. До того ж, на той час він уже настільки наблизився до смерті, що служниця не одразу помічає, що Грегор уже неживий. І далі вона просить дозволу «прибрати це». У точці смерті простір буття героя стає ідентичним його тілу.

Тіло героя, таким чином, також виступає предметом просторових відношень, будучи фізично самостійним замкненим простором. Внаслідок звички людина не помічає, що її свідомість замкнена в тілі – при безперечній їх єдності. І саме через цю єдність така замкненість є непоборною. У щоденнику Ф. Кафка висловив страх перед тілом, яке переживається подібним чином: «Ця чітка відмежованість тіла жахлива» [цит. за: 9, с. 5]. І той факт, що Грегора наділено незвичайним тілом, по-своєму має зацентувати окремішність тілесного простору людини. Межі такого простору мислимо подолати лише разом зі смертю, але зі смертю тіла гине і свідомість, що підтверджує принципову безвихідь становища героя. Можна сказати, що просторові відношення у новелі ілюструють той тип буття, що його М. Гайдеггер згодом назвав «буттям-до-смерті». Дійсно, у «Перевтіленні» життя героя представлено як невідбутне і невпинне вмирання.

На нашу думку, корінна причина беземоційного сприйняття Грегором нової для себе реальності полягає в тому, що ситуація перевтілення здається йому оборотною – тобто він трактує її як недугу (що й дозволяє героєві розмірковувати про наслідки запізнення на службу), після якої все повернеться на круги своя. Схожий погляд на стан Грегора властивий його матері: «...Було б найліпше, – вважає пані Замза, – якби ми постаралися утримувати кімнату точно в такому самому стані, в якому вона була раніше, щоб Грегор, коли він знову повернеться до нас, побачив усе без змін і тим легше міг забути цей час» [7, с. 79].

Ці думки збігаються з напрямком пошуку самого Грегора. Йому надано можливість через

недугу (тобто через метаморфозу) усвідомити незворотність часу, але цього не відбувається. Спочатку Грегорові думки спрямовані у майбутнє: «...як зберу колись грошей, щоб сплатити йому борг батьків – це може потривати ще п'ять-шість років...» [7, с. 52], – думає він. Після другої спроби «прориву» простору Грегор тужливо і з острахом переживає ліквідацію старих часових відношень. Розрив зі світом «запускає» індивідуальний час, який замикає майбутнє на минулому (тим часом часові відношення у новелі набирають вигляду кола): «Часто він мріяв про те, щоб, щойно відчиняться двері, знову, як і раніше, перебрати всі родинні справи в свої руки...» [7, с. 88]. Єдиною умовою нормального буття, за Грегором, є відродження його попереднього стану. В його уяві керівник фірми з'являється у дверях, щоб відновити status quo. Так двері семантично пов'язуються з минулим, а виходи за межі кімнати набувають вигляду спроб повернутися в це минуле.

Перевтілення зміщує часові відношення і в свідомості оточення. Після метаморфози образ Грегора розпадається в очах його близьких на «сина / брата», з яким пов'язані спогади про минуле та надії на майбутнє, і «комаху», в якій втілилась теперішність. Багатоніжка стає, таким чином, перешкодою до збереження пам'яті про сина-комівояжера. Сестра, наприклад, говорить про це так: «Я не хочу називати цю потвору своїм братом, і тому скажу лише одне: ми мусимо спробувати позбутися її» [7, с. 96]; «Але який же це Грегор? Якби це він, він давно зрозумів би, що співжиття людей з такою твариною неможливе, і відійшов би геть добровільно. Тоді ми не мали б брата, але могли б жити й шанобливо зберігати пам'ять про нього» [7, с. 97]. Тож услід за О. Чертенко можемо констатувати, що розщеплення особистості Грегора на «сина-комівояжера» і «комаху», а також розведення цих іпостасей на різні полюси часу є «способом виправдання морального вбивства» [9, с. 5].

Висновки і перспективи. З-поміж письменників-модерністів саме у творчості Ф. Кафки абсолютизовано виражається дихотомія «людина – світ». Людство для автора – це сума взаємовідштовхуючих монад, самотніх індивідів, кожен з яких живе в цілковитій самотності. Письменник трактує це логічним породженням тотального відчуження, природженою хворобою світопорядку. Новела «Перевтілення» оприявлює самотність кафківської людини, що є самотністю внутрішньою, викликаною екзистенційною ізоляцією. Вона веде до руйнації самототожності і, на відміну від самотності, зображеної іншими

модерністами, не є передумовою створення нової тотожності особистості, не приводить до встановлення «екзистенціальної комунікації», а переростає в самотність-замкненість. Таку самотність автор символічно втілює в образі протагоніста, котрий через метаморфозу поступово і доконечно втрачає будь-який зв'язок зі своїм світом – спочатку зовнішнім, а врешті-решт і внутрішнім. Цьому посутньо сприяє

детально проаналізований нами часопростір твору – замкнутий простір і циклічний час, вихід з яких єдиний – смерть (експлікація гайдегерівського «буття-до-смерті»). Перспективним у даному контексті вважаємо дослідження інших екзистенціальних концептів у Ф. Кафки, як от абсурдність, страх, провина, страждання, приреченість тощо, чому плануємо присвятити наступні розвідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чухно В. Людина в химерному світі Франца Кафки (Спроба екзистенційного аналізу оповідання «Перевтілення»). *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»*. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2008. Вип. 18. С. 196–208.
2. Затонський Д. Франц Кафка. *Затонський Д. Австрійська література в ХХ ст.* Київ : Художня література, 1985. С. 173–214.
3. Хамітов Н. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. 2-ге вид. перероб та доп. Київ : КНТ, 2017. 370 с.
4. Лисюк Н. Полоса відчуження : Про творчість Ф. Кафки. *Зарубіжна література в навчальних закладах*. 1996. № 10. С. 27–32.
5. Своєрідність світобачення в оповіданні Ф. Кафки «Перевтілення». *Тема*. 1999. № 2. С. 106–109.
6. Ігнатенко М. Відчуження й імморалізм у дійсності та літературі ХХ ст. *Слово і час*. 2001. № 11. С. 45–59.
7. Кафка Ф. Оповідання / у пер. І. Кошелівця. Б. м. : Сучасність, 1989. 260 с.
8. Козієва В. «У кого кинути яблуком?» : метафоричність світу новели Ф. Кафки «Перевтілення» та актуальність її проблеми в наш час. *Зарубіжна література в школах України*. 2013. № 7–8. С. 67–68.
9. Чертенко О. Сновидіння, генія, що прокинувся (Роздуми про «Перевтілення» Ф. Кафки). *Зарубіжна література*. 2001. Ч. 37. С. 3–7.